

Sayı : 12 .

Sene : 1981 - 1982

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ

*Prof. Tayyib Gökbilgin
Hatıra Sayısı*

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1982

ORTA ASYA'NIN TÜRKLEŞMESİ

Özkan İzgi

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya, Türklerin ve çeşitli milletlerin oturduğu, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunan bir bölgedir. Türklüğün ilk beşiği de hiç şüphesiz Orta Asya'dır. Fakat bu bölge, tarihin ilk çağlarından beri, zamanımıza kadar, çeşitli milletlerin istila ettikleri ve zaman zaman uzun süreler oturarak değişik isimler ve kültürler halinde karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'nın ilk sekenesi Türktür, dolayısıyla bu bölgede bir Türkleşme söz konusu olamaz diye bir tez atılabilir. Fakat bu takdirde, bu tezi ortaya atanlar tarafından çok inandırıcı ve kesin çizgilerle meselenin halledilmesi lâzımdır. Halbuki M.Ö. ki devirler için yapılan araştırmalarda daima «olabilir», «böyle olmalıdır», «böyle olması lâzımdır» ve «mümkündür» gibi çok muğlak kelimelerin kullanıldığı yapılan pek çok araştırmada görmekteyiz. İnkâr edilemez bir hakikat olan Türklüğün anavatanının Orta Asya olması yanında, bilhassa 13. yüzyıla kadar kavimlerin çeşitli sebepler yüzünden devamlı yer değiştirmeleri, zaman zaman biri diğerinin üzerinde hakimiyet kurması ve dolayısıyla nüfuz bölgelerini genişletmeleri, bu bölgede yaşayan diğer kavimlerin olduğu gibi, Türklerinde lehine ve âleyhine durumlar yaratmıştır. Bilindiği gibi, son 15-20 senedir Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili olarak pek çok ilim adamı araştırmalarını hızlandırmış ve çok değerli neticeler ortaya koymuşlardır. İşte bizim burada yapmak istediğimiz, bu araştırmaların ışığı altında, tarihin çeşitli zamanlarında yapılan kavimler göçlerinden sonra, bir durulma devresine giren Orta Asya'nın sadece Türk isimleriyle değil, aynı zamanda kültürleriyle de bu bölgeye damgalarını vurduklarını gösterebilmektir. Hemen şunu burada be-

lirtmek isteriz ki bu bir iddia yahutta yeni bir görüş olarak ortaya atılmak istenen bir konu değildir. Sadece, yukarıda da belirtildiği gibi, yapılan son araştırmaların ışığı altında durumu bir kere daha incelemek ve biraz daha sağlıklı neticelere kavuşabilmektir.

Kaynakların kıt oluşu ve verilen bilgilerin tutarsız yahutta karmaşık oluşu yüzünden bilhassa M.Ö. ve M.S. ki 4-5. yüzyıllara kadar olan zaman içindeki Orta Asya hakkında kesin bilgilerin ortaya çıkartılabilmesi hakikaten çok güç bir konudur. Zaman zaman Doğu'dan Çinlilerin Orta Asya içlerine kadar yaptıkları seferlerle birlikte, Batı'dan gelen ve çeşitli bölgelere yerleşen batılı kavimlerin, belirli zamanlarda bu bölgelerde savaş yahut kültür yolu ile etkisiz hale getirilmeleri neticesinde, 13. yüzyıldaki Moğol istilâsı bile çok kısa sürede bertaraf edilmiş ve Orta Asya toprakları, Türk medeniyetinin beşiği haline gelmiştir.

Ülkemizde Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili yapılan en son bir çalışmada Ögel, bu devir tarihçiliği için kısaca şunları söylemektedir: Kelime benzetişleri ve daima gelişme gösteren arkeoloji buluntuları, her türlü araştırmalara açık kapı bırakmaktadır. Hele bunlar üzerinde yapılan 50-100 sene evvelki çalışmalar bizi daha da çıkmazlara sokmaktadır. Kaynakları bu arada Çin kaynaklarını belli görüşler için zorlamanın, bizim Türk tarihçiliğimiz için neler getireceğini kestirmek mümkün olmamaktadır. Bugün çince bilgisi ve çince üzerinde yapılan araştırmalar çok ilerlemiştir. Bundan dolayı eskinin hatalı olan görüşlerinden ayrılmak bizim tarihçiliğimiz için hiçte bir kayıp olmamaktadır demektir¹. Orta Asya Türk Tarihi için pek çok araştırmacı kelime benzetişleri yaparak yahut kaynakları zorluyarak kendi düşünce doğrultusunda neticeler elde etmek istemişlerdir. Fakat bu durum, bizi doğru neticelere götürmediği gibi, yapılan daha sonraki araştırma neticelerini de olumsuz yönde etkilemektedir. Meselâ bu zorlamalar sonucunda yine Orta Asya Türk Tarihi konusunda çok değerli araştırmalar yapmış olan Japon bilim adamı Shiratori Hunların Moğol olduğu fikrinde sahip olmak istemektedir². Hiç şüphesiz bilhassa M.Ö. ki devirlerdeki Orta Asya ka-

1 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1981, s. 1-8.

2 K. Shiratori, «*Sur l'origine des Hiong-nu*», *Journal Asiatique*, 1923, s. 80.

vimleri hakkında söz söylemek çok kolay olmamaktadır. Çünkü bu devirler için ana kaynak mahiyetindeki Çin kaynaklarında bilgiler çok sınırlıdır. Hele Çinliler tarafından geniş anlamlarda kullanılmış olan kavim isimlerini guruplayarak ve bunlardan büyük sonuçlar elde etmeğe çalışmak şüpheyle bakılması lâzım gelen hususlar olmalıdır. Çünkü Çinliler tarafından kullanılmış olan deyimler kendi sınırları dışındaki, en Batıda ve en Doğudaki kavimler için kullanılmıştır. Meselâ, Çinliler kendilerinden olmayan kavimler için *Ti*, *İ*, *Jung Mo* ve *Hu* gibi terimler kullanmışlardır. Kesin bilgilerimizin olmadığı fakat büyük kütlelerin hepsini birden içine alan kavimler için söylenmiş olan bu çince isimlerin Türklükleri hakkında kat'i yargılara varmak bilhassa M.Ö. ki devirler için oldukça güç görünmektedir. Çinliler tarafından kendilerinin Güneyinde bulunan kavimlere *Ti* ismi verilmiştir. Çinliler tarafından kullanılan bu *Ti* kelimesi aynı zamanda «köpek» manasındadır. Bu durum Eberhard tarafından da işaret edilmiştir³. Fakat Türk Tarihi için hakikaten büyük hizmetleri olmuş olan Zeki Velidî Togan, Çinliler tarafından kullanılan ve aynı zamanda köpek manasına da gelen bu *Ti* kelimesinden hareket ederek, köpek için kullanılan bu kelimenin, kurda da tekâbül edeceğini söyliyerek, bunları Hunlarla birleştirmek istemektedir. Togan bu faraziyesini daha da ileriye götürerek *Ti*'lerin Ting-ling ismindeki bir başka Türk kabilesi ile birleştirerek bunların aynı zamanda Uygurların ataları olduğunu da ileri sürmektedir⁴. Öyle anlaşılmaktadır ki, Çinliler hem Tibetlilerin bir koluna *Ti* ismini vermişler ve bunların köpek soyundan geldiklerini belirtmişler ve hem de Çinin kuzey kabilelerine de *Ti* ismini vermişlerdir. Kanaatimizce Togan'ın yanılısında bundan dolayı ileri gelmektedir. Çünkü, Tibetli *Ti* kabileleri M.Ö. 3-2. yüzyıllarda bugünkü Sih-ch'uan bölgesinde bulunmuşlar ve dolayısıyla Hunlarla ve hele Uygurlarla birleştirilmesi imkânsız görülmektedir. Ancak yukarıda sözünü ettiğimiz Kuzey kavimleri için kullanılan *Ti* terimi Hsiung-nu -Hun- ları gösteren bir terim olarak geçmektedir ki bu da hiç bir zaman Kuzey kabileleri için köpek soyundan geldiklerine dair en ufak bir işaret yok-

3 Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942, s. 118 ve *Çin Tarihi*, Ankara 1947, s. 137.

4 Zeki Velidî Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 386-387, not 29b.

tur⁵. Üstelik Tibetli kabileler hakkında bilgi veren Eberhard, bunların iki grubunun bulunduğunu ve birinin *Ti*'ler, diğerinin de Ch'iang'lar olduğunu belirtmektedir⁶. Ch'iang kabileleri ise Kuzey Tibet'li yahut Tangut'lar olarak bilinmekte olup, bunların Türk-Moğol kabileleri ile karışmış olabilecekleri ileri sürülmektedir⁷. Çinliler tarafından yine Çinin kuzeyindeki kavimler için *Hu* teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Çinlilerin *Hu* terimi ile belirtmek istedikleri kavim isimleri ise, Kuzeyde Hun'lar, Kuzey-doğuda Proto-Mogollar, Güney-batı *Hu*'ları için Tibet kavimlerinin belirtilmesinin lâzım geldiği ileri sürülmektedir⁸. Görüldüğü gibi Çinliler tarafından kullanılan terimler çok geniş ve değişik kavimler topluluklarını ihtivâ etmektedir.

Çinlilerin kendilerinden olmayan yabancı kavimlere geniş anlamlı isimler koydukları gibi, aynı şekilde eski Yunan kaynakları da Asya'nın Kuzey-batısındaki kavimler için geniş manada İskit adını kullanmışlardır. Yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz Shiratori'nin Hunların Mogol olduğunu ileri sürerken yapmış olduğu hata, Hunları meydana getiren çeşitli kavimleri yer ve zaman bakımından göz önünde tutmadan değerlendirmesinden ileri gelmektedir. Bu hususta Shiratori şunları söylemektedir. «Tung-hu'lar, Wu-huan'ların ve daha sonra da Hsien-pi'lerin atalarıdır. Hsiung-nu'lar doğuda oturdukları için, bunlara Tung-hu, yani Doğu Hu'lar adı verilmiştir. Sonradan Çinliler, Batıda yaşayan bütün kavimlere Hu adını vermişlerdir. Fakat bu deyim ve anlayış, daha çok İsa'nın doğuşundan az önce başlamıştır. Çin tarihlerinde görülen *Hu* sözü ise, yalnızca Hunları, yani Hsiung-nu'ları tanımak için kullanılmıştır» demektedir⁹. Shiratori, böylece şimdiye kadar ilim âleminde Türk oldukları kesinlik kazanan Hunların Tunguz ve Mogol olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki *Hu* deyimini üzerinde yapılan araştırmalar, bu kelimenin önceleri Hunlar için kullanıldığını fakat zamanla Çinliler tarafından diğer yabancı kavimler içinde kullanıldığını ortaya koymuş

5 Bu devirde Kuzey kabileleri için kullanılan *Ti* terimi için bak. R.H. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, Harvard Üniversitesi Yayını, 8. baskı, 1960, s. 901.

6 Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 137.

7 Eberhard, *Aynı eser*, s. 137.

8 Ögel, *Hun Tarihi*, s. 87.

9 Ögel, *Büyük Hun Tarihi*, s. 88.

ve Çinlilerin Batı'yı tanıdıktan sonra bugünkü Türkistan bölgesindeki halka da Hu demeye başladıklarını göstermektedir¹⁰. Shiratori'nin bahsettiği Mogol soyundan olan Hsien-pi'ler, yine Togan tarafından bu sefer Türk kabilesi olarak kabul edilmek istenmektedir¹¹. Halbuki bu kavmin mogol menşinden geldiğini fakat sonradan Hun'ların hakimiyeti altında bulduklarını gösteren ibareler vardır¹². Kanaatimizce yapılan bu hataların en önemli sebebi, çalışmaların yapıldığı devirlerde bilhassa Çin kaynaklarının tam olarak taranamaması ve çok küçük bilgilerden büyük sonuçlara gidilmek istenmesinden ileri gelmektedir.

Kaynaklarda geçen kavimler yer ve zaman açısından değerlendirilirse belki böyle büyük hatalar azalacak ve Orta Asya'nın bu en karışık devri hakkında daha sağlıklı neticeler elde etmek mümkün olabilecektir. Bununla beraber, yine de bu devir Orta Asya'sının kavimleri hakkında çok kesin sonuçlara gitmek güçtür. Çünkü kavimlerin birbirleriyle olan münasebetleri ve devamlı yer değiştirmeleri, hangi kavmin hangi zamanda nerede oturduğunu kesin olarak bilmemizi engellemektedir. Bu devrin en önemli dört unsuru olan Türkler, Mogollar, Çinliler ve Tibetlilerdir. Bunların yayılma sahaları nerelere kadardır, bunun kesin sınırını çizmek imkânsız görülmektedir. Fakat yapılan son araştırmalardan hiç olmazsa Wei Irmağının Türk ve Tibet kavimlerinin bir karşılaşma bölgesi olduğunu ve Çinin kuzeyindeki bölgelerde Türk kabilelerine çok yakın oturan ve domuz yetiştiricileri olarak da bilinen Tung-hu'ların-Tunguzlar- bugünkü Mançurya civarında oturdukları hemen hemen tesbit edilebilmektedir. Yalnız hemen belirtmek gerekir ki, ister Kuzeyde, ister Güneyde Mogol ve Tibet asıllı kavimlerle müşterek sınırları olan Türkler, Orta Asya'nın özelliği olan kültür yayılmaları dolayısıyla, birbirlerine tesir etmişler ve kavimler arasında Tibetleşmiş Türkler, Çinleşmiş Türkler yahut Türkleşmiş Tibetliler ve Çinliler veya bilhassa sonraki devirlerde görüleceği gibi Hunların tesirinde kalmış olan Mogol ırkından Tung-hu'lar ortaya çıkacak ve dolayısıyla nesilleri ayrı fakat kültürleri, yaşayış biçimleri birbirlerine çok benzeyen kavimler halini alacaklardır. Aslında Orta Asya'da Kuzeyde,

10 Ögel, *Aynı eser*, s. 90.

11 Togan, *Aynı eser*, s. 41.

12 Eberhard, *Çin Tarihî*, s. 107 ve *Çinin Şimal Komşuları*, s. 260-261.

Güneyde, Doğu'da ve Batıda Türk yahut diğer kavimlere mensup olanlar, göçebe hayatının şartlarından dolayı birbirlerinden pek çok şey alıp vermişler ve böylece irki yönleri hariç büyük benzerlikler içerisine girmişlerdir.

Hemen hemen bütün tarihçilerin çok az bölgesel farklarla ortaya koyduğu bir gerçek olan Türklerin ilk anayurdu meselesi halledilmiş gibidir. Birçok Batılı tarihçi eski dönemlerde Türklerin Altay ve Tanrı dağlarının doğusunda yaşadıklarını ileri sürerken, şimdi bu fikir Türk ve Batılı tarihçiler tarafından Altay-Sayan dağlarının Kuzey-batı bölgesinin yani Aral gölü çevresi ile Tanrı dağları bölgesinde oturduklarını ortaya koymaktadır¹³. Orta Asya Türklerinin tarihin çeşitli zamanlarında göç ettiklerini veya böyle bir göçe zorlandıklarını görmekteyiz. Bu göçlerin sebebini bir tek sebebe bağlamak mümkün değildir. Gerçi netice olarak bütün göçlerin sonucu iktisadî olarak değerlendirilebilirse de, Türk anayurt topraklarının geçimlerini sağlamak bakımından yetersiz kalışı yani iktisadî bir sıkıntının meydana gelişi¹⁴, Orta Asya'da zaman zaman meydana gelen kuraklık ve iklim şartlarının elverişsizliği¹⁵, nüfus çoğunluğunun artması ve dolayısıyla otlakların azlığı, Türkleri göçe zorlayan sebeplerden akla en önce gelenleridir. Tabi ki bir de bunların yanında, devlet kurmuş olan Türklerin zayıf dönemlerinde ya kendi soydaşları tarafından yahut yabancı bir kavim tarafından mağlup edilişleri neticesinde bir göçün olduğunu söylemek her zaman için mümkündür. Savaşlar neticesinde göç etmeğe mecbur kalan Türkler, meselâ 5. yüzyıldaki Mogol Juan-Juan yahut Avar'ların veya 11-12. yüzyıllardaki Kitan ve Moğol baskısı, yerleşikliğin bütün özelliğini üzerinde tophyan Kao-ch'ang Uygarları istisna edilirse, mümkündür ki, bu Türklerin bir kısmı yabancı bir tâbiyeti kabul edip hürriyetlerinden mahrum kalmaktansa, yurtlarını terk edip, yeni bölgelerde bağımsız yaşama isteklerinden kaynaklanmış olabilir.

Milattan önceki dönemlerde Türklerin Orta Asya'nın neresinde oturdukları yahut çin kaynaklarında geçen kavimlerin miliyet-

13 Türklerin anayurdu meselesi için bak. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 29-30

14 Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 35.

15 Kuraklık sebebiyle Uygur göçü için bak; Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 35, not 55.

lerinin tesbitinin oldukça güç görünmesine rağmen, kaba çizgilerle Türk, Çin Mogol ve Tibetlilerin bu devirlerde nerelerde oturdukları tesbit edilebilmektedir. Miladi yıllara yaklaşıldığında bilhassa Türk kabileleri hakkında daha kesin tarihi bilgilere sahip olmaktadır. Meselâ, Hunların Orhon bölgesinden bugünkü Türkistan'a 1. yüzyıl sonları ile 2. yüzyıl ortalarında, Akhun veya Eftalitlerin 4. yüzyıl ortalarında Afganistan'a ve Hindistan'a, Uygurların 9. yüzyılda Ötügen'den Orta Asya'nın içlerine ve yine Oğuzların Orhun bölgesinden 10. yüzyılda Seyhun nehri civarlarına geldiklerini bugün kesin olarak bilmekteyiz.

Orta Asya'da Türk olsun yahut olmasın pekçok kavim çeşitli zamanlarda birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bunun sebebi hiç şüphesiz kendilerini siyasi bir güç olarak kabul ettirmek isteklerinden başka, coğrafi sebepler, Çinin zenginliği ve ticaret yollarının ele geçirilme isteklerinden kaynaklandığını da araştırmalar bize göstermektedir. Orta Asya'lı kavimlerin yanı sıra Avrupa'lı kavimlerinde Orta Asya'ya sahip olma istekleri olmuş ve bu yüzden de pekçok defa çeşitli tarihlerde istilâ hareketlerinde bulunmuşlardır. Bu istilâların sebebi olarak bugün bile gördüğümüz gibi bu bölgenin zengin oluşu ve Doğu'dan Batı'ya açılan birçok yollara bir geçit sahası oluşuna bağlamak mümkün görülmektedir.

Avrupa'lı araştırmacılar tarafından Orta Asya'ya ilk gelenlerin Aryaniler olduğu söylenmektedir. M.Ö. 2 binlerde başlayan bu istilâ Anadolu ve Kafkasya yolu ile olmuş ve bu ariani kavimler bir müddet Hazer denizinin güney taraflarında oturduktan sonra M.Ö. 1700-1500 ler de Hindistan'a gelip yerleşmişlerdir. Türkistan bölgesine Aryanilerin gelip gelmediği hakkında kesin bilgiler olmamasına rağmen, bu bölgeye de Harezmi, Soğd, Alan gibi kavimlerin gelip yerleştikleri bilinmektedir¹⁶. Aryanilerin muhtemelen Türkistan'a gelmeleri daha sonraki yüzyıllarda olmuştur ve hatta bu sıralarda yıllarında kadınları bulunmayan askerlerin gelip yerleşmeleri ve bu bölgede Türk kadınlarıyla evlenmeleri kendilerinin barış yoluyla bölgeye yerleştiklerini göstermektedir¹⁷. Harezmi bölgesinde kazılar yapmış olan Tolstov'un belirttiğine göre, M.Ö. 2500 ler de Türkler,

16 Togan, *Aynı eser*, s. 32.

17 Togan, *Aynı eser*, s. 34.

Türkistan bölgesine gelmiş olmalıdırlar¹⁸. Bundan dolayı da Aryani istilâsından sonra, bu bölgede Türklerle karışmalar meydana gelmiştir. Bu bölge bilindiği gibi pekçok defa el değiştirmiş ve İran kökenli As'ların daha sonra da Hunların, Ting-ling denen Töles Türklerinin, yine İran kökenli Harezmlilerin ve nihayet tekrar Türklerin eline geçerek tamamen bir Türk yurdu olmuştur.

Güney Rusya'da, Karadeniz kıyıları ile Hazer ve Aral gölleri çevrelerinde eski İran kavimleri ile karışmış olan Hint-Avrupa ırkından olan İskit'ler yaşamaktaydı. Fakat bu kavim adınında zaman zaman geniş kütleleri içine alan bir ad olduğu ve Saka'lar içinde İskit sözünün kullanıldığını görüyoruz. İskit'lerin menşeleri hakkında Grousset şunları söylemektedir. «Özel adlar bilimi olan Onomastik'in gösterdiği kayıtlara göre, İskitler İran ırkına mensupturlar. Bunlar İran'ın kuzeyindeki şimdiki Rus Türkistan'ı bozkırlarında göçebe olarak kalmış Kuzey İranlılar olup, Güney İran düzlüğünde yerleşmiş yerleşik soydaşları Med'ler ve Persler'in kuvvetlice hissettikleri Asur ve Babil maddi medeniyetinin tesirinden kurtulabilmişlerdir ve aynı zamanda M.Ö. 750-700 ler de Kimmerler'i Güney Rusya bozkırlarından dışarı çıkarmışlardır. İskitlerin hayat tarzları aynı çağlarda Çin sınırında, Türk-Mogol ırkından Hun aşiretlerinin hayat tarzıyla hemen hemen aynıydı. Aslında bozkırdaki göçebe hayatının şartları Karadeniz'in veya Hazer denizinin kuzeyi ile Mogo- listan'da birbirine benzemektedir.»¹⁹

Kurulan ilk Türk devleti olan Hunlar zamanında Orta Asya'da Türk yahut yabancı kavimlerin çok sık yer değiştirdiklerini görmekteyiz. Bu yer değiştirme, bir taraftan yeni gelen kavimlerin kendilerine bir yer bulup yerleşmeleri ve bunun sonucu olarak da yeni gelenlerden dolayı, eski yerlerinde oturan kavimlerin kendilerine yeni yurtlar aramaları neticesinde ve bir de zaten göçebe bir topluluk olan Orta Asya sekenesinin kendilerine yeni otlaklar aramak amacıyla devamlı bir şekilde yer değiştirmelerini gerektirmiştir. Hunlardan önceki dönemlerde, yukarıda da işaret edildiği gibi, Türklerin nerelerde oturdukları tartışma götürülebilir. Fakat Seyhun neh-

18 S.P. Tolstov, *Scythians of the Aral sea and Khorezm*, Moskova 1960, s. 56.

19 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Türkçeye ter. Reşat Uzmen, İstanbul 1980, s. 24.

rinin orta kısımları yani bugünkü Kazakistan bölgesinin Türk ve İranlı kabilelerin buluşma yeri olduğu bilinmektedir. M.Ö. 2. yüzyılda Hunların baskısıyla Çinin kuzey bölgelerinden göçen, Hunlara komşu olmaları dolayısıyla, âdetleri bakımından Hunlarla büyük bir benzeyişi olan fakat aynı zamanda Mogol ırkından sayılan Yüeci'ler²⁰ büyük bir kavimler göçüne sebebiyet vermişlerdir. Hemen şunu burada belirtmek lâzımdır ki, Yüeci'lerin hangi kavme mensup oldukları kesinlik kazanmamıştır. Ögel tarafından yapılmış olan en son araştırmada dahi bu konu açık bırakılmış ve Yüeci'lerin hangi kavme ait oldukları açıklık kazanmamıştır²¹. Yüeci'lerin bütün ahalisi ile birlikte batıya kayması ile Orta Asya'da Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistanın kuzeyindeki kavimlerin hareketi başlamıştır. İskender'den sonraki devirlerde bu bölgelerde küçük şehir devletleri kurmuş olan Yunan kolonileri de yerlerinden terk ettirilmek mecburiyetinde bırakılmışlardır²². Hunların Yüeci'leri yenmeleri neticesinde, Yüeci'lerde büyük bir ihtimalle İrani kavim olan ve Çinliler tarafından kendilerine Sai-wang denilen Sakalar'ı Tanrı dağlarının batısındaki yerlerinden hareket ettirerek, Güney-batı istikâmetine doğru gitmek zorunda bırakmışlardır. Sakaların bu hareketi iki koldan olmuş ve bir kol Afganistan taraflarına giderken, diğer kol da Tanrı dağlarının Batı tarafları ile Pamir dağlarının kuzeyini kendilerine yurt olarak seçmişlerdir. *Ti, Jung, Hu* ve *İskit* gibi kabilelerin büyük kütleleri içine alan terimler olarak kullanıldığına yukarıda işaret etmiştik. Burada da Sakalar için aynı şeyi söylemek mümkün görünmektedir. Geniş bir kabile topluluğu için söylenen Saka sözü, İranlıların yazıtlarından anlaşıldığına göre Orta Asya'daki kavimlerin hepsi için kullanılmıştır. Bu devirlerde Yunanlıların elinde bulunan Sogdiana, göçebelerin birbirlerinden ayrıldığı yer olarak gösteriliyor ve bu bölgenin doğusunda kalan kavimlerin hepsi için rahatlıkla Saka sözü kullanılıyordu²³.

Yüeci'lerin ve Saka'ların bu yer değiştirmeleri sırasında Hunlar, Gobi gölünün her iki tarafına doğru yayılmağa başlamışlardır.

20 Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, s. 106.

21 Ögel, *Hun Tarihi*'nde, Yüeci'leri geniş olarak işlemiş fakat kesin bir neticeye varamamıştır.

22 Ögel, *Hun Tarihi...*, s. 467.

23 Ögel, *Aynı eser*, s. 186.

Hemen hemen aynı devrelerde, Tarım havzasına da Çinliler sızmağa başlamış ve ipek yolunu ele geçirmeleri söz konusu olmuştur. M.S. 60-70 ler de Kao-ch'ang, Karaşar, Kuça bölgelerinin birer Çin garnizonu haline geldiğini görmekteyiz. Tarım havzasının önemi, bilindiği gibi, doğu ile batı arasındaki ipek yolunun bu bölgeden geçmesi ve yolun burada ikiye ayrılarak ticaret yollarının kavşak yerinde olması bu bölgenin ehemmiyetini daha da arttırıyordu. Çin ile Hint-İran ve Yunan dünyası arasında işleyen kervanlardan dolayı, bu bölgeye sahip olmak büyük bir iktisadî güce erişebilmenin yolu oluyordu. Çinlilerin kontrolü altında yapılan ticaret, Tarım bölgesinin güvenliğini sağlamakla birlikte, bölgede aynı zamanda Hind edebiyatının, Budizm ve Yunan sanatının da yayılmasını kolaylaştırıyordu. Aurel Stein'in 4. yüzyıla ait olan yunan paralarını da bu bölgede bulduğunu da biliyoruz²⁴. Tarım bölgesinde Yunan-İran-Hint kültürleri yaşarken, kuzey bozkırlarında da kendilerini artık çevrelerine kabul ettirmeğe başlayan Mogol ırkından bir başka kavim, Hsien-pi'ler Hunları Güneye doğru itmeğe başlamışlar ve bunun sonucu olarak Hunlar Ordos ve Alaşan bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Hunların Çin sınırlarına iyice yaklaşmalarından sonra da Hun-Çin çarpışmaları başlamış oluyordu.

Diğer taraftan 5. yüzyılda, Altay dağlarından gelerek Doğu Türkistan bölgesine yerleşen Akhunlar veya Eftalit'lerin Karaşar'ın Kuzey-doğusu, Isık-göl havzası, Çu ve Talas ile Aral'a kadar Sirderya bölgeleri üzerinde hakimiyet kurduklarını görmekteyiz²⁵. Bir Türk soyundan geldikleri ve kendilerine önceleri Uar-hun'lar denilen bu kavim, yeni yerleşim bölgelerine yerleştikten sonra bilhassa Saka'larla karışmışlar ve 5. yüzyılda başlarına geçen soyun adını alarak, kendilerine Heftal veya Eftalitler denilmiştir. Bunlar aynı zamanda Merv, Herat, Horasan gibi şehirleri de ellerine geçirmişler ve hatta bu devirde Sasani imparatorluğunu haraca bağlamışlardır. Akhunlar daha sonra Hindikuş'un iki tarafına ve bilhassa Kâbil şehrine yerleşmişler ve burada daha önce kurulan Yunan medeniyetine

24 Aurel Stein, «On ancient Central-Asian tracks», 1933, s. 54-57.

25 Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973, s. 59-119 ve Grousset, *Aynı eser*, s. 82.

büyük ölçüde darbe vurarak, ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır²⁶.

5. yüzyılın ilk yarısında, Arap ve Pers kaynakları tarafından hiçbir ayırım yapılmadan Türk denen göçebe boyların Horasan'ın hemen kuzeyine yerleştiklerini görüyoruz. Bu devirde yazılan İran kaynakları gibi Çin, Yunan ve Arap kaynakları da Türk ve İran kavimlerinin hududunun Ceyhun nehrinin teşkil ettiğini ve bu bölgenin doğusunun Türk olduğunu ve bugünkü manasıyla Türkistan olduğunu belirtirler²⁷.

Hunların çeşitli sebeplerden dolayı ortadan kalkmasından sonra, tarihte ilk defa Türk adını kurdukları devletin ismini veren Göktürkler, bütün gücünü Töles grubu dediğimiz Türk kabilelerinden alıyor ve soydaşları olan Tabgaçlar'la birleşerek, o zamanlarda Mogolistan'da oturan ve Mogol ırkından olan Avar'ları buradan göçe zorlayarak, devletin merkezini bu topraklar üzerinde kuruyorlardı. Göktürklerin tarih sahnesine çıktıkları 6. yüzyılda Orta Asya'nın üç büyük devlet tarafından pay edilmiş olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri Mogol soyundan olan Avar'lar, Mançurya sınırından Kao-ch'ang'a hatta Balkaş'ın en doğu ucuna kadar ve doğuda Orhon'dan Çin Seddine kadar Mogolistan'a hakim olarak görülüyordu. İkinci büyük devlet, yukarıda da kısaca sözünü ettiğimiz Akhunlar, Maveraünnehr; Batı Türkistan, Sogdiana, Doğu İran, Kâbil, Afganistan ve Pencap havalisine kadar topraklarını genişletmişlerdi²⁸. Diğer üçüncü devlet ise Göktürkler idi. Göktürkler kuruluşlarından kısa bir zaman sonra hızla genişlemiş ve aynı yüzyıl içinde Batıda İrtiş, İmil, Çu ve Talas bölgelerine kadar hakim olmuşlardır. Aynı zamanda bu bölgelerde bulunan Akhunlar, Göktürkler'le mücadeleye başlamışlar fakat 565-568 lerde mağlup olarak, bir taraftan Göktürkler, diğer taraftan Sasaniler tarafından paylaşılmışlardır²⁹. Bu devirdeki Göktürk Kağanı İstemi, Sasani imparatoru Hüsrev Enuşirvan ile Akhunlar ülkesini paylaşmış ve Taşkend, Se-

26 Konukçu, *Aynı eser*, s. 62 ve Grousset, *Aynı eser*, s. 85.

27 Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târîhi*, İkinci baskı, İstanbul 1978, s. 68.

28 Konukçu, *Aynı eser*, s. 60-69.

29 Grousset, *Aynı eser*, s. 95.

merkant, Buhara ve Keş gibi Batı Türkistan şehirleri Göktürklerin hissesine düşmüştür. Yine bu asrın sonlarına doğru Göktürkler Toharistan bölgesinde Perslerle mücadeleye girişmişler ve Persleride mağlup ederek bütün Toharistan'ı ele geçirerek Belh ve Kunduz bölgelerini kendi topraklarına katmışlardır.

630 senesi başlarında Göktürklerin en önemli şehirlerinden biri olan Tokmak'ta³⁰ Çinli seyyah Hsüan-tsang ile karşılaşan Göktürk kağanı kudretinin zirvesinde iken, bir müddet sonra Karlukların hücumuna uğramış ve devlet ikiye ayrılmış ve kısa bir müddet sonra da tamamen ortadan kalkmıştır. Göktürklerin oturdukları Batı bölgelerini bu sıralarda Çinliler tekrar ele geçirmiş yahut kendilerine tâbi kılmışlardır. Kaşgar, Hotan ve Yarkend şehirlerinin 635 senesinde Çine tâbiyetlerini bildirdiklerini görüyoruz. Göktürkler zamanında Aral gölü ve Seyhun-Ceyhun nehri kıyılarından Tanrı dağlarına kadar uzanan bölgede Sogdların yayılması artarken, onları çevreleyen yayla ve bozkırlarda Türk nüfusu yoğunlaşmaktaydı. Yoğunlaşan bu nüfusa karşı, tüccar olan ve şehirlerde yaşayan Sogdlar, şehirlerini surlar, kaleler ve hendeklerle çevrelemeğe başlamışlar ve hatta Buhara havalisinde surlarla çevrili 40 a yakın şehir bulunduğunu da Çin kaynakları belirtmektedir³¹. Seyhun nehrinin kuzeyindeki bölgelerde ise, Göktürkler çağında buradaki Türk topluluklarının yoğunlaştığı görülür. 6. yüzyılda Seyhun, Talas ve Çu nehirleri arasındaki bölgelere yoğun Türk sızmaları olur. Bu yoğunlaşma giderek bölgenin İran dili konuşan topluluklarının Türkleşmesine yol açar.

8. yüzyılda Batıdan bir başka kavmin Orta Asya'ya geldiğini görüyoruz. Bu kavim Araplardır ve aynı zamanda müslümandırlar. Arapların önce İran ve hemen arkasından Maverainnehr'e gelmeleri Türkler ile karşılaşmalarına sebep olmuştur. Göktürk devletinin parçalandığı bu dönemde, bilhassa Türkistan ve Afganistan'da Yabgu, Tegin, Tarhan ve Tudun ünvanlarına sahip mahalli beylerin müslüman araplara karşı direndikleri fakat aralarında bir birlik olma-

30 Tokmak şehri daha önceleri Sogd kolonistlerinin oturduğu bir yer idi ve bu zamanlarda ismi Sul-ab idi. Bak, Haneda Akira, «Problems of the Turkicization», *Acta Asiatica*, 34, Tokyo 1978, s. 5.

31 W. Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, Türkçe Ter. İsmail Aka-Kâzım Koprıman, Ankara 1975, s. 76.

ması yüzünden muvaffak olamadıklarını görmekteyiz³². Arapların Maverâünnehr'e gelmeleri neticesinde bu bölgede bulunan Türk kabilelerinin Doğu'ya göç etmelerine sebebiyet vermiştir. Zaten bu devir, Göktürklerin dağılma dönemine rastladığından Çinliler tarafından kendi içlerinde eritme maksadıyla bazı bölgelere yerleştirilmişlerdir³³. Arapların Maverâünnehrde ilerlemeleri, Karluklar tarafından Çinlilere yardım edilerek 751 senesinde cereyan eden Talas savaşıyla durdurulmuş ve Arap hakimiyetinin zayıflamasına yol açmıştır³⁴. Arapların bir başka değişle Emevilerin ortadan kalkması bu sefer bir başka Arap soyundan olan Abbasilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yalnız Abbasiler döneminde bir yandan Türkistan'da İslâmiyetin yayılması hızlanmış, öte yandan da Türk askerlerinin Abbasi ordusunda görev almaları neticesinde, Türklerin İslâmlaşması ve İslâm dünyasına hakim olmaları hızlanmıştır³⁵.

751 Talas savaşının bir başka önemi de, Arap hakimiyetinin zayıflamasından takriben bir yüzyıl sonra, İranlı Samanilerin Buhara merkez olmak üzere 999 a kadar Maverâünnehr'e hakim olmalarını sağlamıştır. Sirderya boylarında yerleşmiş olan bu kuvvet, Şaman, Maniheizt, Budist olan Türk dünyasına karşı İslâmiyeti temsil etmek gibi bir hüviyete bürünmüştür³⁶. Bu devirlerde bilhassa sınır bölgelerindeki Türklerin İslâmlaşması ile başlayan ve hemen arkasından Karahanlıların İslâmiyeti kabul edişleri, Türklük açısından son derece önemli neticeler doğurmuştur³⁷.

744-840 tarihleri arasında Ötügen çevresinde kurulmuş olan Uygurların Kırgız mağlubiyeti ile Güneye inmeleri, Kao-ch'ang, Beşbalık, Karaşar ve Kuça bölgelerinin tamamen Türkleşmesine yol açmıştır. Zaten güneye inerek burada tamamen yerleşik bir hayat tarzına geçen bu Uygurlar, Orta Asya Türk Tarihinde ayrı bir öne-

32 Turan, *Aynı eser*, s. 213.

33 Özkan İzgi, «Çinlilerin Göktürkleri ve Uygurları yerleştirme siyâsetleri», *Birinci Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 198.

34 Talas Savaşı hakkında bak. Liu En-lin, «Talas Seferi hakkında yapılan bir inceleme», VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler, Ankara 1972, Cilt I, s. 414-420 ve Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 33-34.

35 Turan, *Aynı eser*, s. 215.

36 Barthold, *Aynı eser*, s. 76.

37 Grousset, *Aynı eser*, s. 148.

mi olan devlettir. Yine aynı döneme rastlıyan ve Orta Asya Türk kabilelerinin bazılarını da bünyesinde toplamış bulunan Türk-İslâm devleti Karahanlılar, Uygurların gerçek varisi olmaları dolayısıyla, eski Göktürk topraklarına kadar tekrar hakim olmuşlar ve bütün Maverâünnehr'in Türkleşmesini sağlamışlardır. Yine bu devrin bir başka Türk hanedanı olan Gazneliler, Amuderya'nın güneyinde Samanilerin eski yerleri olan Horasan ve Kuzey-batı Hindistan'da hakimiyet kurmaları neticesinde, bu bölgelerin müslüman-türk toprakları haline gelmesine sebep olmuştur.